

СЪОТНОШЕНИЕ НА ГРАЖДАНСКОТО И НРАВСТВЕНО- ФИЛОСОФСКОТО НАЧАЛО В ПОЕЗИЯТА НА 60-ТЕ И 70-ТЕ ГОДИНИ

(Наблюдения върху творчеството на Любомир Левчев, Иван Цанев
и Борис Христов)

ЕВЕЛИНА СТЕФАНОВА

Живеем в динамично време, когато съзнанието на съвременния човек все повече се усложнява, а бързият темп на живота изпреварва ритъма на изследване и обобщаване на сегашното естетическо богатство. Изследването на типологията на проблемите, характерни за българската поезия от 70-те и началото на 80-те години, е актуална задача.

Тази студия си поставя скромната цел чрез творчеството на трима ярки поети на 70-те години — Любомир Левчев, Иван Цанев и Борис Христов, да изведе някои от насоките за развитие на съвременното поетическо творчество. Възниква въпросът: Защо тези, а не други поети? Изборът стана главно поради личните предпочитания на автора към поезията на Любомир Левчев, Иван Цанев и Борис Христов. Съобразили сме се и с факта, че и тримата са от различни поколения (употребявам термина условно, като включвам общоприетия смисъл на понятието литературно поколение: „относително единство от хора, обединени от една възраст, свързани с общи историко-политически явления, с близки възгледи за света и сходна артистична чувствителност“¹). Те са наши съвременници и лириката им не е замръзнал литературен факт, а променлива величина. Същевременно Любомир Левчев е от априлското поколение поети, които днес са в „златната“ си възраст, а Иван Цанев и Борис Христов са определени от критиката ни като млади поети. Оттук следва и възможността при анализа на творчеството им да използваме метода на сравнението. Очевидно трудно ще се направят някои окончателни изводи и за творчеството на избраните автори, и за поетичния процес като цяло, затова се насочваме към изследване на литературния контекст във връзка с динамиката на епохата ни.

Подходът при изследването е полисемантичен с определен акцент върху идеите, отразени в поетичния контекст.

И Любомир Левчев, и Иван Цанев, и Борис Христов имат подчертано присъствие в поезията ни. Те обективизират в конкретни форми определени концепции за човешката личност и нейните отношения с обществото, за ролята на поета и функциите на поезията и свързват най-тясно проблемите на поетиката с идейно-естетическото съзнание на епохата. Лирическото им „аз“ е в известен смисъл еволюция на лирическото „аз“ в съвременната ни поезия. То съответствува на определените социални промени, започнали у нас след 1956 година. Изследването на съвременната лирика след Априлския пленум на БКП (1956 г.) показва, че тя носи в сърцевината си „окритието“ на Веселин Ханчев за ценностното в гражданско-философската поезия от тематична и идей-

¹ Дочо Левков. Литература, общество, култура, 1982, с. 37.

на гледна точка. С проникновението на поет и философ той фокусира вниманието ни към най-същественото и вечното в поезията. Определи талвега на поетическото творчество от 60-те и 70-те години; незабравими за поколенията ще останат думите: „Който е бил най-тясно свързан със своето време, него времето го е пощадявало. Ние до болка и непрекъснато се вираме в нашата съвременност и се питаме: Кои са нейните неповторими герои? Какво от нея би трябвало да стане голяма, трайна тема на нашата поезия? И отговорът винаги е най-старият, най-важният за всички епохи отговор: Човекът! . . . Възпявай ти човека, поетите от всички епохи са обезсмъртявали своята съвременност.“

Наистина всяко значително идейно-художествено произведение носи в някаква мяра човешкото.

Задачата на студията е и да преценим доколко разгледаните автори внасят нов философски смисъл по проблема за човешката екзистенция: как те като наши съвременници разкриват истинското, съвременното.

При изследване на литературния процес от 70-те години възниква въпросът: Кои са социалните, идейните и естетическите предпоставки за съвременната тема в литературата? Защо тя се възприема от различни литературоведи като адекватна на философията на времето?

Трудно е да се изясни смисълът на понятието „съвременност“, защото то е многозначно. Можем да открием съвременност в темата, но това ще е само началото, ако тя не е художествено защитена. Съвременната тема в поезията не се изчерпва с тривиалното разбиране за съвременност. Тя се открива „в единството на обекта и субекта на изкуството, а то е претворено в художествения метод и поезията на творца“². Когато социалната нагласа и отговорността на художника се съчетаят с таланта, се получава оригинална творба. Съвременната тема се свързва с голямата правда за живота, а животът в своите измерения и многообразие се оглежда в богатата сложна „душевна диалектика“ на човешката психика. С основание се твърди, че художественото творчество днес е синтез на основните тенденции на времето. То включва миналото, сегашното и идващото. Каква широка панорама е художествената действителност! Тя е и „общоинтересното за човека“ като позиция, обобщение и оценка. Затова отстояването на актуалното в художественото отражение е борба и за избор на творческа позиция. Разбира се, една стихосбирка е съвременна в пълния смисъл на думата, ако в нея рационалният и емоционалният акцент е поставен върху идеи, явления, герои, които от гледна точка на обществената потребност имат най-висока стойност.

Като изискване и критерий за актуалност в лириката можем да прибавим, че тя следва да изпреварва в духовното си развитие развитието в останалите сфери на нашия живот. Този присъщ на истинската поезия отличителен белег се свързва с проблема за историческата перспектива на човека и изкуството, с проблема за „историческия оптимизъм“ и „революционното мислене“ — най-животрептящи в нашата художествена действителност.

На поета е необходима обществена позиция в претворяването на широкия кръг от явления, които наблюдава. Погрешно би било да съществува дилемата поет и гражданин. „Всеки писател е гражданин и в границите на своите способности изразява своето възприятие за явленията, своето образно виждане за действителността“ — с основание твърди съветският литературовед Храпченко³. Творческата мисъл и обществената позиция превръщат жизнената правда в художествена, та тя да придобие значение на обобщение за философията на времето.

Каква е художествената реализация на тази метаморфоза в съвременната поезия? Коя е най-характерната нейна черта? Мнозина автори, като анализират литературните процеси през последните десетилетия, забелязват в заимодействие на абстрактната философска проблемност и актуалните въпроси на века. Те го определят като характерна черта на поезията ни от 70-те

² К. Горанов. Изкуството като процес. С., 1976, с. 308.

³ М. Б. Храпченко. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы, с. 50.

години (вж. Нина Пантелеева⁴, Здравко Чолаков⁵, Розалия Ликова⁶, Иван Гранитски⁷).

Розалия Ликова вижда „преобръщане на социалната основа на явленията в идейно-психологически преломни, в духовни промени на съзнанието“ още при Н. Й. Вапцаров.

С новаторските търсения на големия поет антифашист започва разширяването на понятието „социално“ в поетическото самосъзнание до изравняването му с психологическото и идейно-духовното в съзнанието на човека.

Този процес се доразвива след живителното разкрепостяване в поезията, настъпило след Априлския пленум на партията (1956 г.). Ако се върнем 30 години назад и разтворим страниците на вестник „Литературен фронт“, ще открием и почувствуваме осезателния прелом в художественото мислене. В статията си „Здравей, поколение — младо и талантливо“⁸ Георги Джагаров насочва вниманието на цялата ни обществено-класова върхове на нашата поезия се устремихте вие — голям и силен орляк от нови и светли дарования. . . Радва вашето желание да гледате сивотата в очите, да говорите истината. . .⁹ Като повеля звучат думите на поета: „Поетът не е вехтошар и не събира отпадъци, нито пък е колекционер на стари картини, той е поет само когато е откривател.“

Поздравявайки новото поколение поети, Г. Джагаров прогнозира и „априлската“ вълна в литературата, която ще открие нови художествени ценности за съвременника: естетическо осмисляне на света, преоткриване на нравствените стойности в човешкото творчество.

В излязлата стихосбирка „Лирика“ (1960 г.) на Веселин Ханчев те изкристализираха в чист вид и станаха опорна точка за разбиране на развитието в съвременната лирика през следващите три десетилетия.

Чрез поезията на Любомир Левчев, Владимир Башев, Петър Караангов, Стефан Цанев и другите творци от априлското поколение се градеше нова поетика, раждаше се творчеството на бунта срещу закостенялото и догматично разбиране за света, човека и изкуството. И то беше възможно и съществуваше благодарение на благоприятния климат, който създаде социалната промяна. Още с първите си стихосбирки поетите се насочиха към друг аспект на гражданското начало в поезията — идейно-емоционалния (стихосбирките „Звездите са мои“, „Позиция“ на Л. Левчев, „Тревожни антени“, „Преодоляване на гравитацията“ на Вл. Башев). Започна процес на интелектуализация на поезията. Новата поетика предполагаше и засилен условност на изразните средства, усложненост на лирическия образ. Тези тенденции се задълбочаваха и в наше време са водещи. Откриваме ги и в поезията на избраните от нас за анализ поети. Априлските новатори и до днес са свързани с живота, притежават чувство за граждански дълг и заинтересованост към сложните проблеми на социалистическото ни общество. Все качества, които днес ги правят достоен образец за следващите техни приемници. Те бяха „щастливи“, както ги определи критиката, защото освен че наследиха вапцаровско-ботевската традиция, тръгнаха от своя, определена идейно-философска и естетическа позиция и стигнаха до стилово и идейно преосмисляне на поезията.

Интересно е да определим какъв момент от развитието на поезията и творчеството на Л. Левчев, Ив. Цанев и Б. Христов в развитието на естетическите позиции от 1956 година насам. Това е и един от основните въпроси на изследването. За да достигнем до определени изводи, е необходимо да конкретизираме някои общи тенденции на поетическия процес от 70-те години.

Определената от априлската линия насока да се преодолее лъжливопатетичното, декларативното и схематичното в художествения процес се превърна в следващите десетилетия в ярка тенденция на депатетизация на поезията.

⁴ „Ние и XX век“, 1981 г.

⁵ „Философски проблеми в българската поезия“, 1979 г.

⁶ „Съвременни автори и проблеми“, 1968 г.; „Литература и художествени търсения“, 1982 г., с. 106.

⁷ „Поезия и поетическо съзнание“, 1983 г.

⁸ В. „Литературен фронт“, бр. 1/1957 г.

⁹ Пак там.

Откровените и проникновени акценти в стиховете на В. Ханчев, Г. Джагаров, В. Петров и П. Пенев се доразвиха в създаденото от следващите поколения лирици. Даде се начален тласък за по-откровено, по-близко до човешката душевност изкуство, което намери своята адекватност в разкриване на обикновените човешки радости и болки.

Отшумяло е времето на споровете за класическия и белия стих и се е родила прекрасната стихосбирка на Дора Габе „Почакай, слънце“, която отбеляза творческата еволюция не само на поетесата, но и на поетическия процес като цяло. Наред с преобладаване на „романтичния патетизъм“, характерен за началото на 60-те години, се забелязва желание у някои творци той да се съхрани в съвременната лирика съобразно с мярата на твореца (Л. Левчев, Матей Шопкин, Димитър Методиев и др.). Творецът е поставен пред избора да ни „шепне тихо“ или да говори, но по отношение на неговата искреност въпрос за избор не може да става. По-скоро се нормализира противопоставянето на гражданското и интимно-изповедното начало. Гражданското присъствие не се измерва с „децибели“, дори когато творецът изразява обща болка, то трябва да мине през сърцето. Силата на поезията е във възможността ѝ явно да изведе и тълкува основните, ярките прояви на активност у съвременника, да откроява същественото в неговото усложнено съзнание, полета на духа му.

При вглеждане в поетичния контекст на 70-те години се изгражда впечатление за сложно съотношение на гражданското и нравствено-философското начало в поезията.

Българският поет, който е склонен да размислява повече върху социалната същност на битието, днес прави с а м о р а з к р и т и я н а л и р и ч е с к и я с и н т е л е к т, засяга процесите на самоанализ в творчеството си. Нравствено-философската проблемност в съвременната поезия е лиричен израз на порива за максимално разгръщане на познанието. В същото време този процес на самоанализ е тясно свързан със социалния и политическия живот (стихосбирките на Л. Левчев „Самосъд“, „Лък“, „Бавен марш“, Ив. Цанев — стихосбирките „Телеграма“, „Едничка дума“, Б. Христов — стихосбирките „Вечерен тромпет“, „Честен кръст“). Всеки поет си задава въпроса: Кой съм аз? Какъв е смисълът на моя живот? Какво е мястото ми в обществото? Въпроси, които са свързани и с гражданската отговорност на твореца.

През 70-те години, както твърди критикът Емил Петров: „Гражданствеността е динамично понятие, което изменя своето съдържание, своя обхват и граници.“¹⁰ Причината е до голяма степен в интелектуализацията на художествения процес. В последните десетилетия тя промени и цялостната лирическа система. Разностранно се разкриват качествата на лирическия талант, разрушават се пропорциите на емоционалното и рационалното. Само интелектуално извисената поезия може да разработва същностни проблеми на битието по начин, който подобава на времето ни. Гражданската поезия например не се изчерпва с публицистичната поезия или с поезията, написана по преки фронтални, политически теми, а се свързва с нови художествени открития.

Като интересно явление и проява на съотношението гражданско—философско—нравствено се наблюдава взаимодействие на политическите и философските проблеми в съвременната поезия.

Цялото творчество на Любомир Левчев от 70-те и началото на 80-те години е силна политическа лирика — остро проблемна в размисъла и откровеността, мащабна в стремежа към всеобхватност и търсене на единство между „вечните“ въпроси и алтернативата на епохата („Концепция и модел за добрата смърт“, „Самопризнание и поздрав към огъня“, стихосбирката „Дневник за изгаряне“ и др.). Чрез поезията на Л. Левчев от 70-те години се доразвиват представите за „гражданска“ поезия. Терминът гражданска поезия тук употребяваме условно, защото за социалистическия реализъм и за националната поезия той е идейно-художествен принцип, творческа позиция, а не

¹⁰ Емил Петров. Човешко тоест социално, социално тоест човешко, 1981, с. 113.

ясно жанрово-тематично определение. Тя, гражданската поезия, е форма на комунистическа идейност и партийност в литературата.

Тъй като съзнанието на съвременния човек (респ. лирическият герой) е многопластово, явява се необходимостта да се обогати естетически и идейно стилът на поета, независимо дали ще го разглеждаме като създател на „гражданско-политическа“ или на друг тип лирика. Но като не забравяме, че днес е време на синтез в художественния процес, естествено е стремежът на изявените и утвърдените поети да бъде в претворяването на гражданските вълнения в техните вътрешни измерения. Забелязва се двуединство от интензивно социализиране на поезията и едновременно с това на активно субективизиране.

В едно свое изказване на Втората национална конференция на Съюза на българските писатели (16—24 ноември 1970 г.), озаглавено „Политизиране на поезията“, Л. Левчев прави съществен извод: „Времето задължава всеки писател, всеки от нас непрекъснато трябва да заема една позиция, да направи своя политически избор и всъщност всеки прави непрестанно своя избор според своята съвест, според своя ум, според своя талант.“¹¹

Този избор се свързва с художествения мироглед на твореца. Не бива да забравяме, че в творбата много неща са привнесени от лично чувство, че тя е нов „микро-свят“, който има за основа реалния и в същото време е неповторим. Идеите, които се внушават, разглеждаме винаги като художествени, тъй като не става дума само за мироглед, а за художествен мироглед. В днешното литературознание и периодична критика не се допускат грешките от времето на Георги Бакалов, когато се проявяваше „механичност, схематичност и догматизъм при свързване на изкуството с обществената действителност, придаваше се изключително значение на мирогледа, политическите възгледи и класовия произход на писателя — търсене на „социалния еквивалент“ на литературните явления, недоотчитане на относителната самостоятелност на художествения метод“¹². Днес, в усложнения творчески процес, художествената идейност се тълкува не само като изява на политическото и социалното, но и като проява на хуманното и философско-естетическото. Художествената идейност показва по-цялостно отношение към действителността. В този смисъл на същата конференция Л. Левчев доуточнява, че „Разкриването на душевността на човека на нашето социалистическо общество е също политическа задача на новата поезия.“

Подпомогнат в творческите си прозрения от своя мироглед, поетът следва да открива връзката с националния характер като спонтанна изява на най-дълбоки особености и потребности на народния живот, а не „като служба на конюнктурни и спекулативно-политически желания, когато творецът сам става играчка по политическите поверия и моментни интереси“¹³.

Разбира се, мирогледът на твореца е необходима основа за разбиране на обществото, но сам по себе си той не е пълноценен, ако не е съчетан с писателска дарба и умение. Затова насочихме вниманието си към яркия политически поет Любомир Левчев и другите двама поети — Иван Канев и Борис Христов, чиято художествена идейност се откроява в подстъпите им към творчеството, в художествената им нагласа, а не е пряко заявена. Тя в повечето случаи е равна на определено емоционално отношение. Общото и за тримата обаче е, че те съзнават отговорността си на истински духовни представители на времето си и индивидуално-художествено го персонифицират.

Ако вземем за пример поезията на Л. Левчев, ще се убедим, че той е поет, който създава произведения с определено подчертана гражданска багра. При него „социалната насоченост, социалната характеристика изпъква с особена, съгъстена сила на пре-

¹¹ Л. Левчев. Настъпление на мечтите, 1982, с. 103.

¹² Жельо Авджиев. Георги Бакалов, 1975, с. 35.

¹³ Исаак Паси. Немска класическа естетика, с. 252.

ден план, превръща се в основен нерв, в основна стихия и основен темперамент на съответните произведения¹⁴ — отбелязва Емил Петров.

От този ъгъл на зрение „тихата“ лирика на Иван Цанев и драматичните строфи на Борис Христов не са „гражданска“ лирика. Това обаче не означава, че те не са придобили гражданственост. Ограниченото разбиране на гражданското начало в съвременния литературен процес не ни води към вярно тълкуване на многообразието му, на богатството от възможности за изява.

Неоценимото влияние на Априлския пленум, който разчисти пътя за свързване на поезията с живота и създаде възможности за пълноценна изява на творческите индивидуалности, на ярка творческа субективност, се чувствава осезаемо и днес. Процесите на взаимодействие на политическата и философската насоченост в голяма степен са резултат от извършвания се синтез в съвременния поетически процес. Погрешно би било да говорим за някаква „оголена и дестилирана“, „строга“ гражданска поезия, чужда на сърководните трепети на човешката душа, или за определено камерна, субективистична поезия, която да няма нищо общо със социалните въздействия на създателите си.

Ярката политическа лирика на Л. Левчев щеше да е лишена от дълбочина, ако не гравитираше в обобщенията си към вечните проблеми на човешкия дух. Затова тя с основание може да се вземе като образец не само на „гражданска“, но и за съвременен тип поезия. Стремещт на поетите е да постигнат оптимално идейно-естетическо единство, той се проявява в художественото въздействие и става критерий за естетическа оценка.

Проблемът за художествеността в изкуството съществува още от неговото възникване. Ф. Енгелс с писмото си до Маргарит Харкнис изказва свои възгледи за пълноценността на художествената творба: „Колкото по-скрити остават възгледите на автора, толкова по-добре за художествената творба.“

Можем ли да свържем това изказване на Енгелс с днешните критерии за пълноценност на поезията и конкретно за творчеството на Л. Левчев? В същността си проблемът остава един и същ и все пак времето е друго. В политическата поезия широко е навлязло публицистичното, но то не трябва да дразни, да стои прищито към творбата. Благодарение на таланта на поета (в повечето случаи това важи и за Л. Левчев) тази публицистичност намира естетическо осмисляне. Но дали е така за всички автори на „гражданска поезия“?

Като значителен талант Л. Левчев е пълно отрицание на посредствените поети, които запълват липсата на литературни способности с политически намеци и изкуствени декларации.

Политическата поезия носи своеобразна за времето условност, която не би могла да се осмисли, ако не се познават промените, настъпили в литературния процес през последните 30—40 години. В политическата ни социалистическа лирика силно се измени формата на условност и това бе израз на известна промяна в социалното предназначение на изкуството. Когато съдим каква е тази форма, е необходимо да се ръководим от цялостната идея на творбата. Затова внушаваните от поетичния текст лирически персонафикации са свързани със специфичните художествени позиции на отделните творчески индивидуалности. В поезията на Л. Левчев, Иван Цанев, Борис Христов се усещат творческото търсене, стремещт всяка нова стихосбирка да открие оригинални поетични образи, които да развълнуват и покорят читателя. Присъствува и желанието да се каже истината за сложната душевност на лирическият герой, даже художествените измерения на този образ водят до рязко стълкновение с установения естетически вкус, до абсурдни алегории и странни метафори (стихосбирките „Честен кръст“, „Лък“). Но какво е поезията без новаторство?

Прерастването на политическата идея в общочовешка при Л. Левчев се проявява в съчетание на конкретно-проблемното с усета за обобщение на политическия мотив. В неговата политическа лирика се оглежда „мирогледната платформа“ на времето и

¹⁴ Емил Петров. Човешко тоест социално, социално — тоест човешко, с. 61.

превърната в лично кредо на твореца, в откровение на словото, тя придобива нова гражданственост.

Може да се обобщи, че проявата на тази нова гражданственост е в драматичния спор на поета с времето, с възбращаемия събеседник, със самия себе си. Тук примерите са много — стихотворението „Поздрав към огъня“:

...за да се живее/по законите на красотата —
трябва да се вярва./Трябва да се вярва. . .

Диалог със себе си и диалог със съвременника води и Иван Цанев, и особено младият Борис Христов. Същевременно гражданската позиция и активност на твореца се откриват в цялостния идейно-естетически облик на тримата поети. Но ярката им творческа индивидуалност ги откроява на фона на литературния процес.

В монолитната по архитектурника и идеи стихосбирка „Вечерен тромпет“ лирическият герой стига до драматични самопризнания, до изграждане на обобщена конкретно-историческа ситуация на художника, на човека на ХХ век. Характерен е откъсът от стихотворението „Прозорец“:

... В живота винаги съм стигал до прозореца. И толкоз.

Ала напразно се измъчваш! Кой ще ти помогне
да видиш — тук, в небето,

или пък в безкрая на
изкуството.

И за какво се питаме тъй често

кой е между нас поета?

Процесът на интелектуализация на гражданско-социалната лирика се откроява и в способността на твореца да разшири с проблемност лиричното начало, да не се задоволява с импресивно реагиране на света, а да търси философската оценка за него. Цялостната поетична нагласа на Иван Цанев и създаденото от него досега са убедителен аргумент за направения извод. Стихотворението „Паметна плоча“ от стихосбирката „Телеграма“ с основание е обявено от критиката за антологична творба на съвременната ни поезия. Проблемът за безсмъртието на героите прераства във философския проблем за човешкото съществуване:

Значителното е край нас, размесено с подробности,
и никакъв херолд не възвестява неговото идване.

Апостолите бродят преоблечени във въглищарски дрехи. . .

Разбира се, Ив. Цанев, както и Л. Левчев и Б. Христов принадлежат на 70-те години с цялостното си поетическо творчество, но изведеният проблем за съотнoшeниe на гражданското и нравствено-философското начало в поезията на последното десетилетие ни задължава да се конкретизираме в избора на творби за анализ и в избора на стихосбирки.

Не можем да не отбележим, че при тримата избрани от нас за изследването поети се открива характерното в поезията от този период явление: гражданската активност на твореца намира зад философските въпроси като цялостна житейско-естетическа позиция, светоотнoшeниe, нравствена същност.

Взаимодействията между философската и гражданската проблемност са много сложни. Можем да се съгласим с Нина Пантелева¹⁵, че „настъпателното налагащо се преливане между философската и политическата линия не може да се търси само в строго определени моменти и творби — то е в самата същност на поезията ни, в усещането за съвременност, в критериите за оценка, в цялостната жизнено-творческа позиция, то е в зрителния ъгъл при художественото пречуване на всеки факт от действи-

¹⁵ „Ние и ХХ век“, 1981, с. 72.

телността, в който неминуемо се сблъскват вечността на въпросите и съвременното им осмисляне от строго определени позиции.“

Тъй като става дума за определено съотношение на гражданското и нравствено-философското начало в поезията на Л. Левчев, Ив. Цанев и Б. Христов, ще се опитаме да систематизираме конкретните му идейно-естетически прояви в поетичния контекст на избраните автори. Определящото в облика на поезията на Л. Левчев през 70-те години (стихосбирката „Поздрав към огъня“) и за началото на 80-те години (стихосбирките „Лък“, „Бавен марш“) е поетичното тълкуване на съвременни морално-философски проблеми, които в същността си имат идеологически характер.

.. Но ний вървим тържествено изправени.
Но ний мълчим...
Умира вечността. Безкрайността се свършва.
Но ний вървим...

Поантата на стихотворението „Бавен марш“ е оригинално обобщение на дългия път, извървян от поета; същевременно това е и пътят на развитие на „гражданската“, съвременната поезия. Поразява мъдростта на вечно неудовлетворената и устремена напред личност. Велик е оптимизмът на човека, който разбира, че единствената му алтернатива е устремът му напред. Преодолял всички земни страхове от смъртта, той престава да изглежда нищожен пред Вселената.

В широката панорама на създаденото от поета през този период откриваме, че често поетът тръгва от конкретно-политически проблем и го извежда в сферата на философския размисъл (стихосбирката „Дневник за изгаряне“ като продължение на поемата „Звездопът“). Написани в началото на десетилетието — 1973—1974 година, тези творби внасят нещо ново в цялостния поетически процес: идеята за политизация на поетическото мислене. Същевременно, верен на себе си, той въвежда „чисто политическа теза“ и я съчетава с интимните, общочовешките вълнения и философски проникновения (стихотворенията „Истина“, „Камбаните на Исла Негра“, „Бой на петли“ и др.):

.. Само истините на търпят цените.
Истините се откриват.

(„Истина“)

И аз на смешни битки съм отивал,
убивал съм.
И мен са ме убивали.
И ослепявал ме е кървавия блясък.
И клонът ми се е изпълвал с пясък.

.....
Затуй сега не ми е безразлично
кой с моите песнички ще се развлича.
И струва ми се, че разбирам
защо
и за кого умирам.

(„Бой на петли“)

Повърхностният прочит на цитираните стихосбирки би заблудил, че те не са национално обогатени. Интелектуалната лирика на Л. Левчев не ни поднася наготово истините за света, за нацията ни. Тя е хармонично съчетание на вечното и конкретно-историческото, на националното и интернационалното (стихотворението „Истина“).

Изтръпнах като вас,
ограмотени черни пръсти:
„Училище Георги Димитров
присъствува!“...
.....

Като своя учител Вапцаров Л. Левчев прави от поезията си сплав на националното и интернационалното. Създава поезия, която може да се чете не само у нас, а и там, където революционният процес се развива. Ще цитирам едно определение за поета, което особено ми харесва: „поет на революцията, на бурята, която носи в шепите си малко глухарче“ (П. Зарев). Оригиналната метафора основателно го свързва с Хр. Ботев, Хр. Смирненски и Н. Вапцаров; същевременно го издига като достоен представител на нашата и световната революционна поезия.

В последните 10—15 години Л. Левчев показва интересно развитие: художествено-естетическо трансформиране на гражданско-политическите проблеми във философски размисли за общочовешки проблеми, закономерности, нравствени норми. Сложен е пътят на твореца от „Звездите са мои“ до „Лък“ и „Равен марш“: от дръзкият романтичен поглед към света до мъдрото и зряло тълкуване на проблемите. Това развитие на неговата поезия и зрелостта ѝ днес са резултат от двустранното влияние на времето и на литературния процес. С творчеството си поетът не само върви в крак със задавания ни век, но и изпреварва редица свои връстници — поети, при които не се забелязва особена творческа еволюция, а запазване на определен поетичен статус в съвременната ни поезия. Л. Левчев съхрани създадената традиция, но наред с това внесе и ново в поетичното ни развитие. Светоусещането му е близко до това на младите поети от 70-те и началото на 80-те години, близко в преосмислянето на гражданско-политическите и общочовешките проблеми.

Стремеж към промяна на традиционното разбиране на „гражданската“ лирика откриваме още в дебюта на младия поет Иван Цанев през 1968 година със стихосбирката „Седмица“. Днес той е с подчертано ярко присъствие в поетичното течение. Поетиката на стихосбирките „Неделен земетръс“, „Телеграма“, „Едничка дума“ внася стилово разнообразие в актуалното лирическо реагиране на гражданско-политическата проблематика.

В жизненоважни прояви на човешкото съществуване, които носят елемент на вечност и привидна неизменност, поетите днес търсят онези страни, които характеризират виждането, светоусещането, комплицираната душевност на съвременния човек. Зад универсалността на определени емоционални рефлексии, зад размислите по някои въпроси на човешката екзистенция откриваме онези нравствени ценности, които определят етиката на днешния човек. В този смисъл сложното съотношение на гражданското и нравствено-философското начало намираме и в друг, по-различен вариант: преливане на философските категории в етични.

Този феномен се наблюдава още в „Лирика“ на Веселин Ханчев (цикъла „Жив съм“), но през 70-те и началото на 80-те години това естетическо явление се доразвива и новаторски се осмисли от поетите Л. Левчев, Ив. Цанев, Б. Христов и др.

Смъртта в поезията на В. Ханчев е равнозначна на затваряне в себе си, на прекъсване връзките на личността с хората и със света, а животът е творчество:

Хора, спрелите минути ме болят...

Цикълът „Жив съм“ разкрива най-пълно единството на философията на поета с неговата душевност. Гражданско-философската поезия на В. Ханчев се пребори с догматичните закостенели представи за този тип лирика, нещо повече, тя поведе поколението на априлските поети и до днес е образец за творческо осмисляне на сложния душевен свят на съвременника.

В стихотворението „Концепция и модел за добрата смърт“ например Л. Левчев преосмисля вечното тълкуване на смъртта като философска категория и внушава актуално свое разбиране за това понятие. Нравственият максимализъм — характерна черта на априлските и на поетите от по-ново време, ярко струи от цялата сатирично-гротескна форма на творбата.

...Може би разчита някой, че подир такъв живот
ще се погнуса дори смъртта / и ще ни изхвърли
на бунището, наречено безсмъртие?!...

В поезията на Л. Левчев проблемът за безсмъртието, за преодоляването на смъртта намира своето разрешение в активното творческо начало (близко до решението на В. Ханчев):

...Днес,
който бъдещето комунистическо създава —
той не умира!
Той остава!

Дръзката комунистическа партийност на поета е част от неговия нравствен критерий за смисъла на човешкия живот, за ценностното у човека.

По-различно интерпретират проблема другите двама поети — Ив. Цанев и Б. Христов. Творческото начало осмисля съществуването им и става нравствена позиция на лирическия герой.

В стихотворението „Едничка дума“ от едноименната стихосбирка на Ив. Цанев има два идейни контрапункта:

...по-малко говори, по-малко говори
и ако можеш истината само!

.....

се допълва логически, но и опонира на:

...Нима не е призвание голямо?
не си ли като него ти роден / едничка дума
да намериш само

и да я завещаеш някой ден...

Измеренията на съвременника в поезията са много, той е „трудна“ личност. За лирическото „аз“ на Иван Цанев е типично духовното равновесие, философското прозрение, опитът да се проумее истинното в нашето битие.

Засиленият интерес към нравствената проблематика е в центъра на съвременната ни поезия. Ханчевият критерий за търсене на значителното в самия човек, който съчетава малките грехове на всекидневнието с колумбовската твърдост на волята и творческо себеутвърждаване, се проткрива новаторски от младите поети. „Смахнатия юноша, наведен късогледо над разтворената книга“, изглежда обикновен, но поетът е категоричен във внушението си, че именно той е способен на подвиг, на героизъм.

За героя на Борис Христов е присъщ драматизмът на съмненията, на трудно носимата самота. Смисълът на човешката екзистенция се свързва с нравствено-етичното осмисляне на творчеството като любов към хората, като себераздаване. Лириката на Борис Христов заразява с искреността си, а тази искреност е плод на пълното сливане на лирическия субект и автора. Ето как в стихотворението „Чай“ младият поет отстоява щастието за своя приятел, пък дори и за врага си (не, разбира се, в ироничния смисъл, а спонтанно-емоционално):

...ще седна да напиша / едно стихотворение за самотата!

...и ще отида да прегърна
един човек, когото с цялата душа
съм мразил...

Макар и автор само на две стихосбирки, Борис Христов заема възлово място в поетическия процес от 70-те и началото на 80-те години. Яркия му талант, необичайната му за възрастта зрелост му помагат да превъплъти поетично драмата на нашето време, драмата на поезията. С поемата „Честен кръст“ от едноименната стихосбирка Борис Христов отрече лесното писане на поезия. Прояви едно ново, по-високо

изискване към твореца и определяйки го като духовен съдник на епохата, изрази своето и присъщото на връстниците му поети недоволство и неудовлетворение в по-голяма степен.

Чувството за силата на личното страдание изпълва героя на поезията на Борис Христов с гигантски съпротивителни сили, стремежът към хармония и единство със света невинаги е постигнат. Силно неудовлетвореният дух на поета го кара да страда. Отгук и драматизмът и напрежението на поемата, пък и на цялостното му досегашно творчество:

... Поетът е една оголена, / подвижна рана,
поезията е страдание и вик

сред океана. . .

(„Честен кръст“)

В незабравимия, изпълнен с истински, силни и разтърсващи чувства, свят на този съвременен поет проблемът за твореца, за изкуството, за смисъла на човешкия живот открива интересни, оригинални, художествени образи. Поетиката на Борис Христов е нова. Можем да изведем основното, което прави впечатление: вниманието ни е привлечено от единството на изображението в двете му стихосбирки. Присъствува една непрекъснатост на поетичната мисъл в отделните творби и в стихосбирките като цяло. По това поезията на Борис Христов се отличава от тази на Иван Цанев. В същото време, ако направим сравнение на творчеството му с това на Любомир Левчев, откриваме известни прилики. И Любомир Левчев от „Звездите са мои“ до „Бавен марш“ сякаш пише една голяма поема — обединена от непрекъснатостта на художествената идея във времето. Но при Борис Христов самата идея става движение, в което поетичното време и пространството се „взаимосъздават“. „Кост от глухарче“ е най-сполучлива илюстрация на този феномен, наблюдаван в цялостната лирика на Борис Христов.

... или пък думата, която върху камъка ме чака

(смъртта на думата не може да надвие. . .)

Аз чувам как расте костта на мосто глухарче.

И някой ден дано го чуете и вис. . .

Съотношението на гражданското и нравствено-философското начало в лириката ни през 70-те и началото на 80-те години и в творчеството на избраните за анализ поети намира естетическо проявление и в засиленото философско-концептуално мислене на поетите — те се стремят към самоанализ и самовглъбяване, към поглед навътре в себе си.

Всяко време е носило своето разбиране за поезия. Чувството за живота като творчески процес сякаш връща поезията ни към по-чисти извори. Отърсвайки се от някои лъжливи представи за съвременна поезия, всеки от разглежданите поети търси свое слово, за да се изправи пред проблемите на живота и да ги превърне в поезия. Тази поетична нагласа се свързва със съвременния хуманизъм в изкуството изобщо.

Интересът към проблемите на духа не е нещо ново за поезията. Още Сократ насочва вниманието си към човешкия живот и подчертава, че той е най-интересен с три върховни ценности: истината, доброто и красотата. Това са непреходни човешки добродетели, свързани с идеала за човешко поведение, независимо от епохата. Откриваме ги като черти на лирическият герой днес, като водещи идеи в съвременното поетично съзнание.

Разглежданото сложно съотношение на две начала — гражданското и нравствено-философското — взаимносвързани и преливащи едно в друго, ще ни даде възможност да осмислим, макар и частично, сложната еволюция и поетическото движение от конкретно-романтичното начало, характерно за поезията ни през 60-те години (имам предвид ранната лирика на априлското поколение поети) към философското осмисляне на проблемите, свързани с човешкото съществуване, довело до представата за панораменост на взаимната връзка: борба — човек — общество (днес) — общество (утре).

Анализът на поетическото творчество, създадено през последните 10—15 години от Любомир Левчев, Иван Цанев и Борис Христов, се свързва пряко с целта на тази студия: да изведе някои от проблемите, определящи облика на поетическия ни процес днес. Понеже това са поети, разглеждани в развитие, всякакви категорични преценки за цялостния им творчески път са невъзможни¹⁶. Можем да си позволим някои прогнози, но и те са рисковани и трябва да се приемат с резерви. Като се ръководим от създаденото от тях и направените анализи на творчеството им от различни критици, можем да изведем две възможни перспективи за развитие на тримата поети и за поетическия процес през следните десетина-петнадесет години. Централен проблем на нашата съвременна поезия стана проблемът за духовното отражение на действителността и цялата ѝ сложност чрез душевността на човека. В този смисъл можем да говорим за „гражданско-социално поетическо самосъзнание“ и за „екзистенциално поетическо самосъзнание“. За тримата поети е присъщо и едното, и другото, но това разграничение правим, за да отделим различните степени в развитието му: първата, свързана с конкретно-социалното поетическо „аз“, и втората степен — степен на определена еволюция на това самосъзнание, като еманация на поетичния дух.

Подобна прогноза за развитие на поетическия процес може да се стори на някои твърде абстрактна и предвзета, но тя основателно е присъща за съвременната ни поезия, респективно за избраните автори.

Конкретността и универсалността са черти на цялата световна поезия от нейното възникване до днес, така че „конкретно-социалното поетическо съзнание“ и „екзистенциалното поетическо съзнание“ не са нещо ново за българската поезия, просто въпрос на уточняване на понятията. Разбира се, доколкото създаденото от съвременния поет ще носи характера на всеобщото, на общочовешкото, зависи главно в каква мяра тези стихотворения, поеми, стихосбирки ще притежават оптимално естетическо и идейно-художествено единство. Това единство е в известен смисъл и критерий за въздействие на поезията. Същевременно социалната действеност на едно произведение на изкуството, в частност на поезията, е в това, доколко то събужда ответна реакция, а това е и основният критерий за гражданственост на творбата.

Елементарно е да се приемат за граждански само тези творби, които засягат тематично големите проблеми на времето ни. Въздействието на поезията е и в това — дали събужда човека за нравствено-духовно прераждане.

„Човешко тоест социално, социално тоест човешко“ казва Маркс и чрез дълбините на мисълта си дава възможност да се види родовата същност на човека и същевременно неговата безкрайна разноликост, неизчерпаемото богатство на индивидуалното му битие. В това отношение за съвременната българска поезия от последните години е най-красноречив интересът към човека, към неговата природа. Този творец, който не се съобразява с посочената истина, ще остане извън борда на времето ни.

Още в зората на нашата марксовско-социална литературна критика Димитър Благоев тълкува явно същността на гражданско-социалната поезия: „Да е партийна — казва първият български марксист-критик — една литература трябва да е художествена, иначе отива срещу основното си предназначение — да буди у човека — художника, творца.“

Съвременната българска поезия, взета като цяло, изпълнява своя висш хуманен дълг, като излиза в защита на творческо-човешкото начало във времето на научно-техническата революция. Поезията ни се бори против разрушителните дисхармонии, противоречия в името на запазването на човешкото битие, за съхраняване на единната и разнолика природа на човека, на неговата неделима същност, обединяваща социалното и природното, интелектуалното и емоционалното, рационалното и интуитивното.

Опитът в настоящата работа да се изведе като проблем сложното съотношение на гражданското и нравствено-философското начало в поезията през 70-те години (конкретно в творчеството на Любомир Левчев, Иван Цанев и Борис Христов) се свързва със стремежа да се изгради типология на проблемите в съвременния литературен процес, който е многообразен и сложен, а понякога и противоречив. За това са необходими не само единичните усилия на някои изследователи, а колективен целенасочен труд по тези така важни за времето и за литературата ни проблеми.

¹⁶ Обсегът на изследването ни е крайно ограничен, като се има предвид естеството на тази работа.